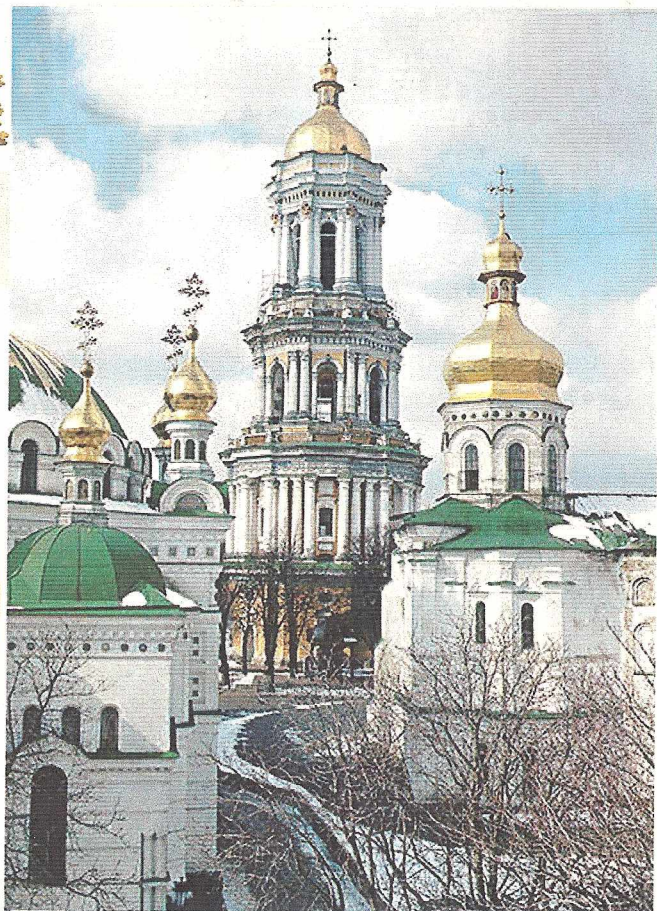

94(477)(082)
445

УКРАЇНА:
минуле і
сучасність

Література

1. Діалог культур: Україна у світовому контексті: Мистецтво і освіта: Збір. наук. праць / Упоряд. і відп. ред. С.О. Черепанова.-Л.: Каменярь, 1998. - Вип.3. - 600с.
2. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії.-К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. - 302с.
3. Основи художньої культури: Теорія та історія світової художньої культури / За ред. В.О. Лозового, Л.В. Анучиної.-Х.: Основа, 1997. - 320с.
4. Українське мистецтво у полікультурному просторі: Навч. посібник / За ред. О.П. Рудницької.-К.: ЕксОб, 2000. - 208с.
5. Фохт-Бабушкин Ю.У. Художественная культура: проблемы изучения и управления / Под ред. А.Я. Зись.-М.: Наука, 1986. - 240с.
6. Щолокова О.П. Система професійної підготовки студентів педагогічних вузів до художньо-естетичної освіти школярів: Автореф. дис. ... докт. пед. наук; 13.00.01; 13.00.04 (Київський ун-т ім. Т.Г. Шевченка.-К., 1996. - 43с.

ОСНОВНІ ЕТАПИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ СТАЛІНІЗМУ І ТОТАЛІТАРИЗМУ В УКРАЇНІ (50-ті - початок 90-х років)

Печеніна Н.А.,

Криворізький державний педагогічний університет

Сьогодні, коли народ України вперше в своїй історії отримав реальний суверенітет і політичну самостійність, зростає актуальність вивчення багатьох історичних проблем. Одна з них - проблема реабілітації жертв сталінського режиму.

Реабілітація є політичним процесом по відновленню справедливості та історичної правди по відношенню до неогрунтовано репресованих радянських людей у часи режиму

особистої влади Сталіна. Розрізняють реабілітацію юридичну (зняття звинувачення суто карного характеру, припинення карної справи за відсутністю складу злочину) і політичну (поновлення в партії та зняття заборони на згадування імені репресованого у пресі та літературі).

Проблема реабілітації жертв тоталітарного режиму виникає в середині 50-х років, однак у той період вона не отримала потрібного висвітлення; не було навіть спроб розібратися з метою і суттю процесу реабілітації, вивчити причини його непослідовності та половинчатості. А закінчення демократизації суспільства в кінці 60-х років привело і до припинення процесу реабілітації жертв сталінського терору. Відповідно і її наукова розробка не здійснювалася.

Лише в кінці 80-х років проблема реабілітації привернула до себе особливу увагу дослідників. У той період з'являються перші спроби переоцінки історії радянського суспільства, починається вивчення проблеми сталінізму, подолання культу особи та його наслідків.

З'являються і наукові публікації, пов'язані з проблемою реабілітації репресованих у роки сталінського свавілля. У статті В. Ф. Некрасова вперше була опублікована справжня статистика засуджених за контрреволюційні злочини у 1935-1953 роках; більш детально ця інформація викладалась у статтях О. М. Дугіна, В. М. Земскова і Д. М. Нохотович [1].

Проблема реабілітації виходить на перший план в літературі, присвяченій керівникам партії й держави, проблемам демократизації суспільства. Це статті Ю. Аксютіна, Ю. Аксьонова і О. Зубкової, Ю. Левади й В. Шейніса [2], книга Р. Медведєва [3], робота Ю. Шаповала [4].

Всі ці дослідження стосуються питань подолання культу особи та його наслідків, початого в березні 1953 р., який проявив себе у перебудові пропаганди, відновленні правопорядку, перегляді основних політичних „справ" повоєнного часу, пов'язаних з незаконними репресіями сталінського режиму. У деяких роботах подаються документи

партії та уряду, які були прийняті в середині 50-х років і були направлені на ліквідацію режиму політичного терору.

Узагальнюючим дослідженням, яке присвячене хроніці реабілітації жертв сталінізму є стаття М. Ф. Каткова [5], в якій автор наводить хронологію процесу відновлення історичної справедливості по відношенню до необгрунтовано репресованих.

У 1991 р. вийшли дві колективні праці, які були присвячені проблемі реабілітації і розглядали процеси реабілітації радянського суспільства під час хрущовської „відлиги” та горбачовської „перебудови” [6].

Перший етап реабілітації жертв сталінського терору проходив в середині 50-х - першій половині 60-х років. У цей період була зроблена перша спроба сказати правду про справжні масштаби трагедії 30-х років і відповідальності за них Сталіна та його найближчого оточення.

Вже влітку 1953 р. почався перегляд усіх основних політичних „справ” повоєнного часу, пов'язаних з незаконними репресіями сталінського режиму. Вибіркова реабілітація 1953-1955 років бачилася керівництву партії як єдиний засіб руйнування образу безгрішного Сталіна, в той час як від основних напрямків його політики ніхто не збирався відмовлятися, вважаючи його все таки ж великим марксистом.

Навесні 1953 р. в ЦК КП України почали надходити заяви від репресованих з проханням про відновлення в партії.

На засіданні бюро Дніпропетровського обкому КП України у 1953 р. було розглянуто 56 апеляційних справ. Однак поновлено у партії було лише 8 осіб [7].

Наприкінці 1953 р. керівництво ЦК КПРС надало правоохоронним структурам завдання подати матеріали про масові репресії 30-50 років. 1 лютого Генеральний СРСР прокурор Р. О. Руденко, міністр внутрішніх справ С. М. Круглов, міністр юстиції К. П. Горшенін подали докладну Хрущову, де говорилось, що у період з 1921 р. за

„контрреволюційні злочини" було засуджено 3 777 380 осіб (у тому числі 624 980 - до вищої міри покарання) [8].

У 1954 р. почали створюватися центральні та місцеві комісії з перегляду справ осіб, засуджених у 1934-1953 роках за політичними обвинуваченнями. Однак реабілітація стосувалася лише окремих випадків (були реабілітовані В. Антонов + Овсієнко, Я. Гамарник, О.Косарев, П. Постишев, В. Чубар, пізніше- - у 1955 р. - В.Затонський, Е. Квірінг, С. Косіор та ін.).

Керівництвом держави була зроблена спроба зайнятися переглядом політичних справ 30-40 років. Однак вона виявилася непослідовною. Сам Хрущов не був готовий до політичної переоцінки положення в державі, і він виявився причетним до політичних репресій 30-40-х рр.. Тому реабілітація стосувалася тільки жертв повоєнного періоду.

Всього за період з початку 1954 до лютого 1956 р. (до ХХ з'їзду КПРС) Військовою Колегією було реабілітовано 7679 осіб (9), Комітетом партійного контролю при ЦК КПРС - 5456 комуністів (10).

Реабілітація йшла публічно, матеріали про її хід періодично друкувалися у центральній та республіканській пресі. На сторінках газет з'являлись раніше заборонені імена „ворогів народу". Виходили монографії про життя і діяльність репресованих у роки культу особи Сталіна.

Протягом 1954-1955 років ЦК КПРС і Комітет партійного контролю займалися розглядом заяв раніш виключених з партії. Розглянуто було 1844 апеляції, але відновлено в партії всього 342 особи [11].

31 грудня 1955 р. була створена Комісія з вивчення матеріалів про масові репресії проти членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії та інших радянських громадян за період 1935-1940 років. В Комісію увійшли секретарі ЦК КПРС О. Б. Арістов і П.М.Поспелов, голова ВЦРПС М. М. Швернік, заступник голови Комітету партійного контролю П. Т. Комаров.

Комісія під керівництвом П. М. Поспелова почала свою роботу у січні 1956 р. Під час розгляду документів виявились „неймовірні зловживання владою”. Результати роботи Комісії стали відомі членам Політбюро ЦК КПРС. Хрущов запропонував „сказати народу і партії правду” [12]. Це він і зробив на XX з'їзді КПРС (лютий 1956 р.).

XX з'їзд КПРС стає значним кроком вперед на шляху повернення до демократичних засад життя, а кульмінація реабілітаційного процесу пов'язана з XXII з'їздом партії, на якому Сталін був публічно викритий як справжній винуватець беззаконня і свавілля.

Після XX з'їзду КПРС процес реабілітації посилювався, однак головним його критерієм залишився політичний.

До 1956 р. ще не була проведена реабілітація учасників опозиційних течій 20-х років та членів інших, не комуністичних партій. По відношенню до Томського, Рикова, Троцького, Зінов'єва, Каменева залишалися в силі оцінки сталінської ідеології. Хоча у 1957 р. були зняті обвинувачення у закаті з М. Тухачевського, І. Якіра, І. Уборевича та інших військовонаачальників, розстріляних у 1937 р.

Велике значення мала реабілітація народностей, депортованих при Сталіні зі своєї території (балкарського, інгушського, чеченського, калмицького та карачаєвського народів).

У 1957 р. реабілітація набула широкого масштабу. Мова вже йшла про противозаконну практику масових репресій. До червня 1957 р. було реабілітовано близько 200 тис. осіб.

Проводився перегляд деяких політичних справ 20-30 років („Кремльовська справа”, справа так званої „ленінградської контрреволюційної групи Сафарова, Залуцького та ін.”, справа „бухаринської школи”). У партійному відношенні за період з 1956 по 1961 роки було реабілітовано 30 954 комуніста [13]. На початку 60-х років з'ясувалося, що всі політичні процеси та „справи” 20-30 років були сфальсифіковані. Але довести до кінця процес реабілітації

та демократизації країни не вдалося. Хрущов не зміг протистояти сталіністам у керівництві партією та державою. Тому всі матеріали розслідування були здані в архів. Більш того, в кінці 60-х років були реставровані сталінські методи керівництва всім суспільним життям країни і сталінські уявлення про соціалізм.

Другий етап реабілітації жертв тоталітарного суспільства розпочинається наприкінці 80-х років. Реабілітація жертв часів культу особи розглядалась як відновлення історичної правди і справедливості по відношенню до безвинно постраждалих.

З 1987 р. починається гострий аналіз минулого і сучасного у всіх галузях - від відношення до теорії марксизму до морального стану суспільства. Стає зрозумілим, що розрахунки на перебудову суспільства в рамках існуючої системи, зроблені Хрущовим та його сподвижниками, не виправдали себе. До ситуації, яка склалася в країні на середину 80-х років, мала відношення та модель соціалізму, яка була побудована в 30-ті роки, і яка основана на сталінському розумінні процесу історичного розвитку і самого соціалізму. У цей час стає очевидною обмеженість постанов ХХ з'їзду КПРС і ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. про культ особи та його наслідки. У суспільстві зростає інтерес до власної історії, все частіше з'являються нові, документально обгрунтовані дослідження про „білі плями" в історії країни. Все це разом узяте і продиктувало необхідність корінних змін, демократизації та нової десталінізації суспільства.

Реабілітація у цей період відбувалася досить широко, мова йшла про протизаконність всієї практики масових репресій. Паралельно з реабілітацією відбувався і процес переоцінки самої соціалістичної ідеї, кардинальних змін поглядів на соціалізм, марксизм-ленінізм, на історичне минуле країни.

28 вересня 1987 р. була створена Комісія Політбюро ЦК КПРС для додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями 30-40-х років та початку 50-х років [14]. Приблизно у цей же період М. Горбачов ознайомився з

книгою С. Косна „М. І. Бухарін" та вирішив зняти „заборону з Бухаріна". Переоцінка ролі Бухаріна в історії відкрила можливості для перегляду всієї ідеології радянського суспільства. В доповіді Горбачова, присвяченій 70-тій річниці Жовтневої революції, згадувалось також і про необхідність реабілітувати необгрунтовано засуджених в 30-40-і та на початку 50-х років.

У січні 1988 р. розпочала свою роботу Комісія Політбюро ЦК КПРС для додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями 30-40-х та початку 50-х років. У лютому 1988 р. були реабілітовані М. І. Бухарін, І. О. Риков, Х. Г. Раковський, П. П. Буланов та ін. На засіданнях Комісії Політбюро були розглянуті так звані „ленінградська справа" 1950 р., справа так званої „антирадянської троцькістської військової організації", справа „антирадянського правотроцькістського блоку", справа „Союзу марксистів-ленінців", справа „московського центру", справа „антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського блоку" та ін. Всі справи були припинені за відсутністю складу злочину в діях всіх осіб, засуджених за цими справами.

В Україні у 1988 р. також проводилась робота по реабілітації. Була створена Комісія при Політбюро ЦК КПУ, яка координувала цю справу. Тільки у вересні-жовтні 1988 р. в республіці було реабілітовано 359 осіб, за весь період з 1956 р. по жовтень 1988 р. - 310 284 осіб [15].

5 січня 1989 р. Політбюро ЦК КПУ прийняло постанову „Про додаткові заходи по відновленню справедливості по відношенню до жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років". Усі громадяни, репресовані по позасудовим рішенням, були реабілітовані. Але реабілітація не стосувалась „зрадників Вітчизни, нацистських злочинців, учасників націоналістичних банд-формувань" [16].

Комісією Політбюро ЦК КПУ протягом 1988-1989 років у республіці було реабілітовано понад 27 тис. осіб [17].

У лютому 1990 р. в пресі з'явилася інформація Колегії КДБ СРСР про масштаби репресій, в якій повідомлялося, що у „ 1930-1953 роках по звинуваченням у контрреволюційних, державних злочинах судовими та позасудовими органами винесені вироків стосовно 3 778 234 особи, з них

786 098 осіб розстріляні"[18].

В Україні у 1990 р. група літераторів під керівництвом О. Мусієнка готувала книгу про 153-х письменників України, які стали жертвами сталінських репресій у довоєнний та післявоєнний періоди. Вони ж підготували й мартиролог (перелік постраждалих) українських письменників, працювали над мартирологом української культури.

Працювала Комісія з реабілітації. До середини 1990 р. в Україні було реабілітовано по позасудовим справам 138 580 осіб, по судовим справам -10 285 осіб [19].

Важливе місце в діяльності Комісії Політбюро ЦК КПРС для додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями 30-40-х років та початку 50-х років займало вивчення документів політичних процесів. Всі вони, як виявилось, були сфальсифіковані: ніяких „блоків"та „центрів" не існувало, вони були створені штучно. Наприклад, секретар ЦК КП(б)У Косіор був оголошений головою „Польської організації військової", секретарі ЦК КП(б)У М. Хатаєвич і М. Попов - учасниками „правотроцькістського центру" в Україні, голова РНК УРСР О.Любченко, нарком освіти УРСР В. Затонський, заступник голови РНК УРСР В.Порайко звинувачувались в „антирадянському націоналістичному центрі". В націонал - ухильництві були звинувачені нарком освіти УРСР О. Шумський та заступник голови РНК УРСР М.Скрипник. Всі вони реабілітовані у 1990 р.

Всього ж до осені 1990 р. було реабілітовано в Україні 485 457 осіб [20].-

17 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні".

До середини 1991 р. робота по реабілітації в Україні фактично була завершена. Всього за період з 1953 р. реабілітовано понад 500 тис. осіб, репресованих за політичними звинуваченнями у 30-40-х - на початку 50-х років. Нереабілітованими залишилися лише особи, які вчинили злочини проти людства.

Література

1. Некрасов В. Ф. Десять железних наркомов // Комсомольская правда.- 1989. - 29 сентября; Дугин А. Н. ГУЛАГ: открывая архивы // На боевом посту. - 1989. - 27 декабря; Земсков В. Н., Нохотович Д. Н. Статистика осужденных за государственные преступления в 1923-1953 гг. // Аргументы и факты. - 1990. № 5; Дугин А. Н. Говорят архивы: неизвестные страницы ГУЛАГа // Социально-политические науки. - 1990-№7.

2. Аксютин Ю. Н. Н. С. Хрущов "Мы должны сказать правду о культе личности" // Никита Сергеевич Хрущов: Материалы к биографии / Сост. Ю. Н. Аксютин.-М. Политиздат, 1989.- С. 32-42; Аксенов Ю., Зубкова Е. Предвестие перемен (Летописи десятилетий: 1947-1956) // Литературная газета. - 1989. - 14 июня; Левада Ю., Шейнис В. 1953-1964: почему тогда не долучилось // Московские новости. -1988.-№18.

3. Медведев Р. Н. С. Хрущов: Политическая биография.- М.: Книга, 1990.

4. Шаповал Ю. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. • 1992.-№1-12.

5. Катков Н. Ф. Восстановление исторической правды и справедливости (Хроника реабилитации жертв политических репрессий 20-50-х годов)// Вопросы истории КПСС. -1991.- № 9.- С. 83-92.

6. Реабилитация: политические процессы 30-50-х гг. / Под общ. ред. А. Н. Яковлева. - М.: Политиздат, 1991; XX съезд и его исторические реальности/ ИМЛ при ЦК КПСС: Под общ. ред. В. В. Журавлева.- М. Политиздат, 1991.

7. Державний архів Дніпропетровської області.- Ф. 19. Оп. 16.-Дд. 19, 20,21,22,29,36.
8. Правда. -1990. -14 лютого.
9. Известия ЦК КПСС. - 1989.- № 3.- С. 143.
10. Там же.
11. Из „Отчета о работе Комиссии партийного контроля при ЦК КПСС за период с октября 1952 по 1 января 1956 г." // Реабилитация : Политические процессы 30-50 годов / Под общ. ред. А. Н. Яковлева. -М.: Политиздат, 1991.- С. 74.
12. Хрущов Н. С. Воспоминания // Знамя,-1989. № 9.- С. 37.
13. Из „Отчета о работе Комитета партийного контроля при ЦК КПСС за период с XX по XXII съезд КПСС 1956-1961 гг." // Реабилитация ...- С. 81.
14. Реабилитация ... - С.15.
15. Радянська Україна. - 1988. - 11 жовтня.
16. Реабилитация ...- С. 17.
17. Комуніст України. - 1990- № 4.- С. 84.
18. Правда. -1990. -14 феvрeля.
19. Комуніст України. - 1990- № 4 - С. 84.
20. Правда України. - 1990- 30 жовтня.
21. Шаповал Ю. Ш. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. -1992.-№12. - С.-13.